

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКОГО ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ХЕРСОНЩИНИ З ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСТУПНОЇ НАСЕЛЕННЮ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ В 1900–1914 РР.

Ольга МАЙСТРЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлено основні досягнення й здобутки губернського та повітових земств Херсонщини в організації медичної допомоги населенню в 1900–1914 рр.

Ключові слова: історія медицини, земство, земська медицина

В статье освещено основные достижения губернского и уездного земств Херсонщины в организации медицинской помощи населению в 1900 – 1914 гг.

Ключевые слова: история медицины, земство, земская медицина..

The article expounds the main achievements and developments of Kherson provinces and zemstvos in providing medical assistance for citizens in 1900–19014.

Key words: history of medicine, zemstvo, zemska medicine

Удосконалення системи охорони здоров'я незалежної України вимагає поглибленого аналізу перевірених часом підходів та методів роботи в організації доступної медичної допомоги населенню. Саме завдяки громадській та соціальній активності місцевих органів самоврядування –

земств на початку ХХ століття було досягнуто найбільших на той час здобутків у галузі охорони здоров'я, особливо на регіональному рівні, у зв'язку з чим їхній історичний досвід є винятково цінним надбанням.

Серед українських земських губерній особливе місце в організації ефективної, доступної та досяжної для населення медичної допомоги по праву належить Херсонському губернському земству, яке досягло значущих, гідних наслідування результатів в організації розгалуженої мережі лікарських дільниць, у відкритті нових лікарень, залученні кваліфікованого медичного персоналу, збільшенні витрат на медицину, скороченні радіуса обслуговування хворих лікарями, запровадженні безоплатних медичних послуг та безоплатної видачі ліків.

Використання позитивного досвіду земських установ Херсонщини в сучасних умовах уможливить ефективніше провести реформування системи охорони здоров'я на місцевих рівнях і спрямувати зусилля органів самоврядування на потреби населення.

Актуальність і наукова значущість цієї проблеми загострюється відсутністю узагальнювальних праць у вітчизняній історіографії, присвячених аналізу досягнень регіональних земств у непростий для функціонування земських установ період. Після введення в дію Положення про земські установи 1890 року Російський уряд узяв курс на посилення контролю за всіма галузями земської діяльності, у тому числі й за медичною. Це виявилось у надмірній урядовій опіці й намаганні обмежити самостійність земських установ, особливо в фінансових питаннях (Закон 1900 р. про фіксацію земського бюджету). Після прийняття Положення 1890 р. склад земських установ Херсонщини (повітових зборів переважно, а земських управ і губернських зборів майже повсюдно) став дворянським (це було особливістю Херсонської губернії як у межах українських земств, так і в масштабах усієї Російської імперії), що не могло не позначитися й на розвитку медичної галузі в губернії. Крім того, стримуєвальним фактором у розвитку земської медицини губернії була недосконалість і незавершеність медичного законодавства. За весь період існування земських установ – від прийняття першого до введення в дію нового Положення 1890 р. – медицина керувалася “Тимчасовим Статутом лікувальних закладів цивільного відомства”, затвердженим 17 квітня 1851 року Миколою І. Після впровадження земської реформи 1864 р. Тимчасовий статут за нових умов перестав відповідати своєму призначенню й суперечив як новим реаліям суспільного життя, так і земським законодавчим актам.

Однак зусиллями прогресивно налаштованих повітових та губернських земських діячів разом із земськими лікарями на початку ХХ століття були напрацьовані нові підходи й механізми, що прискорили становлення земсько-медичної організації Херсонської губернії та її остаточне оформлення.

На початку ХХ століття, незалежно від змін у земському та медичному законодавстві, у земсько-медичній діяльності Херсонської губернії відбулося

суттєве поліпшення, про що свідчить зростання кількості дільниць, скорочення території обслуговування хворих на одного лікаря (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка зростання доступності медичної допомоги в повітах Херсонської губернії на початку XX ст.

Повіти	Середня величина дільниці тис. кв. в.		Середній радіус дільниці		К-ть дільниць		Населення на 1 дільницю	
	1901–1903 р.	1904–1906 р.	1901–1903 р.	1904–1906 р.	1901–1903 р.	1904–1906 р.	1901–1903 р.	1904–1906 р.
Олександрійський	567	567	12,5	12,5	12	15	36720	34302
Ананьївський	528	528	11,6	11,6	12	15	27732	21731
Єлисаветградський	812	690	17,8	15,2	17	20	37582	33637
Одеський	587	548	12,9	12,1	14	15	16389	15887
Тираспольський	645	645	14,2	14,2	10	10	27792	27342
Херсонський	861	712	18,9	15,7	19	23	27792	23571
Разом	704	613	15,5	13,5	86*	100*	27732	25926

Згідно з даними цієї таблиці, середня величина дільниці за період 1901–1906 рр. скоротилася з 704 до 613 тис. кв. верст. Щодо середнього радіуса дільниці, то останній у 15 верст для усієї Росії лише в деяких губерніях перестав бути ідеалом, нелегко досяжним і для Херсонської губернії, де з 1904 до 1906 рр. він зменшився до 13,5, тобто став менший за загальновизнаний земськими лікарями. За названий період відбулося, хоча й незначне, але все-таки скорочення кількості населення на одну дільницю з 2475 осіб у 1901–1904 рр. до 2359 осіб у 1904–1906 рр. [1, с. 5–23]. І все це за умов суттєвого зростання населення губернії. Земська медицина на Херсонщині за цей період стала більш досяжною для населення, і, як наслідок, це вплинуло на його оздоровлення й збільшення чисельності.

Що стосується кількісного складу медичного персоналу, то дані табл. 2 свідчать про зростання кількості лікарів із 94 у 1900–1903 рр. до 113 у 1904–1906 рр. (з урахуванням лікарського персоналу, що перебував на службі губернського земства, 1905 р. працювало 130 лікарів [2, с. 140]), а середнього медичного персоналу – відповідно з 298 до 332 осіб. У 1903–1906 рр. у повітах губернії нараховувалося 233 фельдшери, 71 фельдшер-акушерка і 28 акушерок [1, с. 5–23].

Таблиця 2

**Чисельність медичного персоналу в повітах Херсонської губернії
(1900–1906 рр.)**

Повіт	Лікарів		Фельдшерів		Фельдшериць-акушерок		Акушерок	
	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906
Олександрійський	14	17	48	48	7	4	3	7
Ананьївський	14	18	22	25	10	4	13	16
Єлисаветградський	20	24	44	50	4	18	14	5
Одеський	15	16	29	29	4	10	-	-
Тираспольський	10	12	17	19	6	11	-	-
Херсонський	21	26	57	62	20	24	-	-
Разом	94	113	217	233	51	71	30	28

Збільшення кількісного складу лікарського персоналу в 1904–1906 рр. не завжди на практиці відповідало якісним його змінам. На період російсько-японської війни 1904–1905 рр. лікарів на 80% заміняли старшокурсники-студенти медичних факультетів [3, с. 1–2]. Не тільки дільниці, а й великі повітові лікарні губернії довгий час залишалися без лікарського персоналу, що ускладнювалося загальною нехваткою лікарів у Росії в цей період, а отже й неможливістю їх замінити [2, с. 140].

Загальна мережа земських медичних закладів Херсонської губернії та працівників медичного персоналу із середини першого десятиріччя XX ст. й до 1914 р. подана в табл. 3 [4, арк. 49; 5, арк. 68; 2; 6–12].

Таблиця 3

**Мережа лікарняних закладів Херсонської губернії
та її медичний персонал**

Роки	Мед. закладів разом	Лікарень	Лікувальних закладів повітових земств	Ліжок у лікарнях	Амбулаторій	Лікарів		Фельдшерів		Акушерок		Лікувальні заклади губернского земства
						Повітових	губернських	Повітових	губернських	Повітових	губернських	
1908/1909	110	90	87	1361	20	121	30	249	14	119	10	5 на 1364 ліжка.
1910/1911	112	95	90	1388	19	130	29	265	13	109	11	5 на 1564 ліжка
1911/1912	113	96	92	2764	20	136	31	255	13	127	11	4 на 1460 ліжка
1912/1913	122	93	92	1345	25	144	45	264	11	140	11	4 на 1450 ліжок
1913/1914	120	98	94	1660	25	167	20	261	4	154	7	4 на 1600 ліжок
1914/1915	124	100	96	3149	25	175	19	444	11			4 на 1700 ліжок

Наведені дані свідчать, що за період 1908–1915 рр. у Херсонській губернії загальна кількість медичних закладів зросла з 110 до 126 одиниць, у тому числі лікарень з 90 до 103, амбулаторій – з 20 до 25, лікувальних закладів у повітах з 87 до 100, ліжок у лікарнях і приймальних відділеннях з 1331 до 3368 (у 2,5 раза); лікарів повітових земств і губерньського з 151 до 198 (у 1,3 раза), аналогічно фельдшерів з 263 до 461 (у 1,7 раза), акушерок – із 129 до 161 у 1913 р. (у 1,2 раза). Крім того, впорядкування лікувальних закладів губерньського земства призвело до відповідного їхнього скорочення при зростанні ліжок у спеціалізованих закладах із 1240 у 1908–1909 рр. до 1650 (у 1,3 раза) 1914 р.

Більш детальний аналіз стану повітової медицини в розрізі успішності повітів з організації земської медицини поданий у таблиці 4, складеній за матеріалами праць обласного з'їзду Півдня з боротьби з епідеміями (1913) [13].

Таблиця 4

Повітова мережа земської медицини Херсонської губернії та її медичний персонал (1911–1914 рр.)

Повіти	Дільниць 1911–1914		Лікарень 1911–1914		Ліжок 1911–1914		Амбула- торій 1911–1914		Лікарів 1911–1914		Фельд- шерів 1911–1914	
Олександрійсь- кий	17	18	14	14	284	289	3	4	22	25	53	62
Ананьївський	16	17	11	11	120	132	5	6	21	22	50	65
Єлисаветград- ський	24	26	23	23	235	266	1	3	31	35	94	99
Одеський	15	16	13	13	218	200	2	3	17	18	42	45
Тираспольський	13	13	13	13	142	145	-	-	15	14	39	40
Херсонський	27	27	18	20	305	324	9	7	30	33	95	104
Разом у губернії	112	117	92	94	1304	1356	20	23	136	147	382	415

Дані таблиці 4 вказують на позитивну з початку ХХ століття динаміку розвитку земської медицини в Херсонській губернії, особливо повітової. Достатньо відчутним стало збільшення кількості лікарських дільниць, що, у свою чергу, призвело до скорочення радіуса медичного обслуговування, збільшення лікарського персоналу й сприяло успішності земської медицини в цілому. Щодо темпів відкриття нових дільниць, то більш прискореними вони були в Єлисаветградському, Херсонському та Олександрійському повітах, повільнішими – у Ананьївському, Тираспольському й Одеському повітах.

Не останню роль в успішності земської медицини губернії, як засвідчує проведений аналіз, відігравали витрати повітових та губерньського земств на медицину. У перший період діяльності земств Херсонської губернії (1865–1889 рр.) витрати становили 38,3 тис. крб., у другому періоді (1890–1916 рр.) вони зросли відповідно до 304,3 тис. крб. у 1890 р. і 1464 тис. крб. 1912 р.,

тобто збільшилися відповідно в 7,9 і 38,2 раза. У середньому, щорічні витрати Херсонським земством на медичну частину становили: у 1870–1890 рр. 13,3 тис. крб.; у 1890–1912 рр. – 55, 7 тис. крб., тобто зросли в чотири рази [14, с.57].

При цьому витрати повітових земств становили 1870 р. 4,9 коп. на одного хворого; 1890 р. – 9 коп. і 1912 р. – 51,9 коп., тобто зросли в 10,5 раза, а губернське земство витрачало 49 коп., покриваючи повітовим земством третю частину витрат на протиепідемічні заходи та на будівництво й відкриття лікарень із амбулаторіями. Завдяки дотаціям губернського земства повітові земства Херсонщини змогли розширити мережу лікарських дільниць у сільській місцевості, чим сприяли розв'язанню проблеми досяжності медичної допомоги населенню для найвіддаленіших місць. Слід особливо підкреслити, що жодне з українських губернських земств не асигнувало на медицину стільки коштів, як Херсонське [14, с. 58].

Про позитивну динаміку витрат губернського земства на медицину в період з 1909 до 1912 рр. свідчать дані матеріалів обласного з'їзду Півдня Росії, який проходив у Києві 1913 р. (табл. 5) [13].

Таблиця 5

**Витрати Херсонського губернського та повітових земств
на медичну частину (1909–1912 рр.)**

Роки	Увесь земський бюджет	Статті витрат земства				Разом витрат на медицину у % до земського бюджету
		На медико- санітарну частину	Видатки повітовим земствам на утримання мед. установ	На санітарну повітову організацію	На боротьбу з епідеміями	
1909	2853500	991637	420394	27373	20000	51,1
1910	2948140	979122	415544	35570	20000	49,2
1911	3125000	1092052	426242	57900	120000	54,3
1912	36801000	1430410	440850	58840	120000	55,7

Із даних цієї таблиці виходить, що з початку ХХ ст. разом із зростанням земського бюджету (в 12,8 раза) зростали витрати земства на медико-санітарну частину (у 1,4 раза), дотації повітовим земствам на утримання медичних установ (у 1,1 раза). Слід особливо відзначити зростання витрат на повітову санітарну організацію (у 2,2 раза) та на боротьбу з епідеміями (в 6 разів), що свідчить про особливість Херсонського земства й санітарну спрямованість земської медицини.

Загальні витрати Херсонського земства на медицину, як впливає з цієї таблиці, становили понад половину (51,1 – 55,7%) усіх земських витрат, що майже вдвічі перевищувало середній показник по українських губерніях

(28,4%) і свідчило про значну увагу органів місцевого самоврядування до організації медичної частини на місцевому рівні.

У цілому, земства Російської імперії витрачали на медицину: 1895 р. – 27% земського бюджету; 1903 р. – 30,4%; 1910 р. – 28,4% [15, арк. 4; 16, с. 519].

Таке фінансове забезпечення уможливило земству досягти значних успіхів у оздоровленні та зменшенні смертності населення губернії.

Як свідчить аналіз наведених у табл. 4 даних, особливо результативним стосовно земсько-медичної діяльності для Херсонської губернії був період 1911–1913 рр., який характеризувався відчутним поліпшенням земсько-медичної справи: відкривалися нові лікарські дільниці, будувалися нові й розширювалися наявні лікарні, збільшилася кількість лікарського персоналу, збільшувалися витрати земства на медицину. На своєму рахунку безпосередньо губернське земство утримувало заклади як лікувального, так і не лікувального характеру. Серед лікувальних закладів у складі губернського земства перебувала міжповітова лікарська дільниця (з трьох раніше створених) у містечку Березівка на 20 ліжок; губернська лікарня на 60 ліжок; грязелікарня і психіатрична лікарня [17, с. 454–455, 457; 18, с. 210–211]. Серед медичних закладів не лікувального характеру в губернії були: земсько-міська бактеріологічна станція в Одесі з відділенням для приготування лікувальних сироваток, Пастерівська станція в Єлисаветграді, віспаний телятник у Херсоні, 5 гігієно-бактеріологічних лабораторій (у Херсоні, Олександрії, Ананьєві, Єлисаветграді й Тирасполі), інститут санітарних лікарів, приют вихованців у Херсоні та 2 богадільні (у Новій Празі й Новоукраїнці).

Визнанням здобутків Херсонського земства з організації медичної допомоги населенню стали нагороди за участь у Всеросійській гігієнічній виставці, яка влаштована в Петербурзі з травня по вересень 1912 р. Губернське земство на ній отримало найвищу нагороду (почесний диплом) “За всебічне висвітлення епідемічних захворювань у губернії, за санітарно-статистичні дані й організацію лікарської допомоги в губернії, за прекрасно обладнані санітарні лабораторії та значний розвиток санітарної організації губернського земства із запрошенням досвідчених санітарних лікарів для вивчення епідемій, за Хаджибейську грязелікарню”. Таким же дипломом нагородили Херсонське повітове земство “За значний розвиток лікарської діяльності й відкриття та обладнання грязелікарні на Голій Пристані”. Одеське повітове земство нагородили великою срібною медаллю “За лікарську діяльність, що відповідає вимогам санітарної гігієни”. Олександрійське повітове земство отримало малу срібну медаль “За використання біологічного фільтра для очищення води при Олександрійській земській лікарні”. Такою ж медаллю нагородили й Тираспольське повітове земство “За діяльність у галузі лікарняного та шкільного будівництва” [19].

У результаті всіх вищенаведених заходів губерньського та повітових земств Херсонщини, кількість населення в губернії збільшилася з 778 тис. 1870 р. до 1634 тис. 1890 р.; 2856 тис. 1914 р. (тобто в 2,2 та 1,8 рази відповідно) [14, с. 42]. Збільшувався відрив між народжуваністю й смертністю. 1909 р. він становив 115243:67677, у 1912 – 118462:54106 [13, с. 517–520].

Саме ці показники, як ніякі інші указують на результативність діяльності земських органів самоврядування Херсонської губернії в організації медичної допомоги й свідчать про їхні значні досягнення, на які не змогли вплинути ні урядовий тиск та фінансові обмеження, ні напружені внутрішня й зовнішня політичні ситуації в імперії.

Отже, на початку ХХ ст. зусиллями діячів повітових та губерньського земства разом із земськими лікарями були напрацьовані нові підходи та механізми, що прискорили становлення земсько-медичної організації Херсонської губернії й формування її довершеного вигляду. У губернії відбувалося розширення мережі лікувальних закладів. Лікарська допомога стала більш доступною населенню за рахунок зменшення радіуса обслуговування хворих одним лікарем, а також повної відміни плати за лікування. Витрати земства на медичне обслуговування в губернії вдвічі перевищили середній показник по українських губерніях. Окремі галузі медицини в Херсонській губернії досягли вищого в Російській імперії рівня обслуговування населення й не відставали від загальносвітового. Зменшення кількості хворих і травмованих людей, збільшення відриву між народжуваністю й смертністю значною мірою сприяли швидшому, порівняно з іншими регіонами України, зростанню кількості населення губернії на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козубов И.М. Обзор земской медицины в Херсонской губернии за 1901 – 1906 гг. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1907. – С. 5 – 23.
2. Медицина. Административный и хозяйственный отчет // Сборник Херсонского губернского земства – Херсон, 1906. – №2. – Февраль. – С. 138 – 143.
3. Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1904 г. (годовой обзор). Сост. Санитарным врачом Е.И. Яковенко. – Изд. Херсонской уездной земской управы. – Херсон, 1905. – 19 с.
4. ДАХО. Звіт про діяльність Херсонської губерньської земської управи за 1911 р. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. 36. 27. – 99 арк.
5. Звіт і статистичні дані про діяльність Херсонської губерньської управи за 1913 р. – Оп. 1. – Од. 36. 37. – 68 арк.
6. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1908–1909 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1910. – С. 12–17.

7. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1910 – 1911 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1912. – С. 15 – 19.
8. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1911 – 1912 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1913. – С. 14 – 17.
9. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1912 – 1913 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 19 – 21.
10. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1913 – 1914 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 27 – 31.
11. Медицина // Общий хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1913 – 1914 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 29 – 35.
12. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914 – 1915 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1916. – С. 29 – 31.
13. Труды областного съезда Юга России по борьбе с эпидемиями. Сведения по земствам. – Киев, 16–25 августа 1913 г. – Т.1. – С. 517 – 621.
14. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. Под. ред. Е.С. Кагана – К. Изд-е Киевского I-го мед. института, 1940. – 154 с.
15. Про стан здоровоохорони в Херсонській губернії (у 80-х рр. XIX ст.). Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського НАН України. – Ф. 71. Архів Кивлицького. – Од. зб. 157. – Арк. 1 – 5.
16. Слобожанин М. [Максимов Е.Д.]. Из истории и опыта земских учреждений в России: К 50-летию земских учреждений. – СПб.: Изд. Журн. “Жизнь для всех”, 1913. – XII. – 551 с.
17. Медицина. Отдел пятый // Систематический Свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900 – 1914 гг. – Херсон, 1918. – Т. 4. – С. 423 – 585
18. Медицина. Отдел пятый // Систематический Свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1888 – 1899 гг. – Вып 1. – Херсон, 1901. – С. 205 – 252.
19. Всероссийская гигиеническая выставка. Петербург 1913. Экспонаты земств Херсонской губернии по отделу земской медицины. – СПб., Херсонская губернская земская управа, 1913. – С. 123 – 265.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Майстренко Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України.

Наукові інтереси: діяльність земств України в організації медичної допомоги населенню.